

переводом их в личностные установки и ценности ориентации. Освоение социальных ролей – часть процесса социализации личности, непрерывное условие «вращения» человека в общество себе подобных.

Ключевые слова: социальная идентификация, социальная роль, социальный статус, подростковый возраст, агрессия, девиантное поведение.

Adolescence – a very important stage of sociology of personality, when the process of learning and mastery of an individual public relations, standards of conduct combined with a gradual transfer of their personal settings and values orientation. The development of social roles – part of the process of socialization of individuals, it's essential moment of entering a human in a world of humanity.

Key words: social identity, social role, social status, adolescence, aggression, deviant behavior.

УДК 159.923

КІНЕСИКА ЯК АСПЕКТ ІМПЛІЦИТНОЇ ДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

Носенко Е.Л., Петренко Т. М.

У статті розглянуто теоретичне обґрунтування та емпіричні дані щодо розбіжностей у застосуванні різних типів жестикуляції (знакових і аутистичних жестів) при наявності відмінностей в суб'єктів у рівнях невербального інтелекту та особистісних характеристик, пов'язаних з негативною афективністю. Дані представляють інтерес для вирішення завдань імпліцитної діагностики особистості.

Ключові слова: когнітивні здібності, негативна афективність, нейротизм, інтроверсія, психотизм, тривожність, жестикуляція.

Постановка проблеми. В останнє десятиріччя у галузі психології особистості спостерігається зростання інтересу до здійснення так званої «імпліцитної» діагностики як диспозиційних властивостей особистості, так і її ставлень до соціальних явищ, установок, переживань, навиків і досвіду. Імпліцитна діагностика співвідноситься з такими термінами, як «непряма», «опосередкована», «відображена» діагностика. Ці терміни використовуються для позначення діагностичних процедур, що можуть здійснюватися поза свідомим контролем об'єкта діагностики – людини, яка в ситуації експліцитної діагностики методом самооцінювання опікується

проблемами самопрезентації, реагує усвідомлено і здійснює контроль власної поведінки. У протилежність експліцитним методам діагностики імпліцитні методи орієнтовані на отримання потрібної дослідницької інформації, процес породження якої здійснюється мимовільно та недоступний свідомому контролю з боку досліджуваного [1; 7].

На сучасному етапі розвитку досліджень у галузі психології особистості набуває все зростаючої актуальності проблема розробки методів **імпліцитної** (опосередкованої) діагностики стійких особистісних властивостей, ставлень людини як суб'єкта життєдіяльності до оточуючих, до соціальних явищ, розпізнавання її психофізіологічних станів, когнітивних здібностей та інших психічних феноменів. Це зумовлює появу нового сплеску інтересу до дослідження **невербальних засобів** мовної комунікації як можливого аспекту імпліцитної діагностики особистісних властивостей і здібностей.

Розробка даної проблеми пов'язана з важливими завданнями психологічної практики, зокрема, з підвищенням надійності й адекватності інформації, яку отримує психолог-консультант від клієнта, що потребує його допомоги в процесі з'ясування конкретної проблеми клієнта; соціальний психолог – в процесі вивчення настроїв у суспільстві і ставлень різних верств населення до соціальних явищ; педагогічний психолог – при оцінюванні когнітивних здібностей і специфічності форм їх виявлення у суб'єктів навчання; психолог-криміналіст – при розпізнаванні істинних мотивів протиправної діяльності тощо.

Останні дослідження і публікації з проблеми імпліцитної діагностики особистості [1] свідчать про появу нових підходів до оцінювання *тривожності* як глибинної особистісної властивості, що, як вважають, зумовлює притаманність людині стійких ознак екстравертованості або інтровертованості. Розроблено асоціативний тест для оцінювання тривожності. Швидко розвивається новий підхід до імпліцитної діагностики ставлень людини до соціальних явищ, що базується на вимірюванні латентних періодів реакцій в процесі виконання відповідних асоціативних тестів. Проголошено принципову можливість імпліцитної діагностики Я-концепції людини, що відрізняється від існуючих методів Q – сортування.

Актуальним питанням загальної проблеми імпліцитної діагностики особистості є з'ясування можливостей аналізу жестикуляції людини в процесі її комунікативної діяльності як аспекту діагностики певних стійких психофізіологічних характеристик особистості.

У **завданні** даної статті входить, зокрема, обґрунтування можливостей вивчення жестикуляції для діагностики стійких оз-

нак афективності людини та інших стійких особистісних рис, а також оцінка притаманності їй тих чи інших (невербальних чи вербальних) когнітивних здібностей.

Невербальні аспекти комунікації актуально не усвідомлюються людиною в процесі комунікативної діяльності (чи, принаймні, лише підсвідомо контролюються), у зв'язку з чим на них можна орієнтуватись при імпліцитній діагностиці певних особливостей суб'єктів спілкування.

Невербальна комунікація вивчалася та продовжує вивчатись у психолінгвістиці та психології мовленнєвої діяльності досить активно у зв'язку з вирішенням різноманітних теоретичних та прикладних завдань. Однією з причин уваги дослідників до невербальних аспектів спілкування є встановлений факт, що в процесі взаємодії людей передача значної частини інформації здійснюється за допомогою паралінгвістичних засобів (жестів, акустичних характеристик мовлення тощо). Альберт Меграбян, наприклад, стверджує, що лише 7% інформації передається за допомогою вербальних засобів; 38% - за допомогою тону голосу і інтонації та 55% – за допомогою жестикуляції. Відомий фахівець у галузі паралінгвістики Бірдістел провів аналогічні дослідження щодо значущості невербальних засобів у спілкуванні та виявив, що передача інформації вербальними засобами у бесіді займає менше 35%, а більше 65% інформації передається за допомогою невербальних засобів спілкування [8].

Метою даної статті є аналіз стану та аспектів дослідження невербальної комунікації, зокрема жестикуляції, у психолінгвістиці та психології спілкування й обґрунтування та перевірка можливостей здійснення імпліцитної діагностики когнітивних здібностей та особистісних властивостей за показниками жестикуляції суб'єктів комунікативної мовної діяльності.

Як показує аналіз відповідних досліджень, предметом вивчення фахівців у галузі невербальної комунікації виступає, перш за все, **типологія жестів**. Так, у найбільш широко відомій класифікації жестів, що запропонована Екманом та Фрізеном [9], виокремлюються, зокрема, наступні види жестів: **афективні жести**, які використовуються для висловлення почуттів та емоцій; **жести – емблеми**, що мають мовний еквівалент та специфічний зміст для певної соціальної групи; **жести – самоадаптори та маніпулятори**, або так звані аутистичні жести (типу почісування, торкання частин тіла, поглажування, маніпулювання окремими предметами тощо), що сигналізують про наявність внутрішньої напруги і спри-

яють її зменшенню; **жести – регулятори**, які використовуються для контролю та координації спілкування, відбивають ставлення мовця до предмету висловлювання (кивки, цілеспрямовані акцентуючі жести, посмішки, спрямованість погляду); **ілюстративні жести** – образні зображення, своєрідні рухи тіла та рук, що уточнюють зміст висловлювання.

Серед жестів, які найбільш широко використовуються при передачі інформації та мають план змісту, дослідники виокремлюють вказівні, ритмічні, акцентуючі, зображувальні (іконографічні/ піктографічні) та символічні жести.

Особливе місце дослідники відводять **пошуковим** жестам, що виникають у процесі мовлення тоді, коли суб'єкт мовленнєвої діяльності зазнає труднощів у формулюванні думок. Пошукові жести частіше супроводжуються явною апеляцією мовця до співрозмовника, особливо на іноземній мові. Це наочно демонструє природу пошукових жестів, які Н.Фрідман назвав «manifest speech failures» [6].

За роллю в комунікативному акті Л.А.Капанадзе та Є.В.Красильнікова виділяють дві групи жестів: жести **знакові** (ті, що мають як план вираження, так і план змісту: вказівні або дейктичні, іконічні чи зображувальні, жести – символи) та **незнакові** (ритмічні, пошукові, афективні, самоадаптори та маніпулятори).

Жестикуляція в процесі спілкування вивчалась у зв'язку з вирішенням різноманітних прикладних проблем. В таблиці 1 наведено деякі найбільш поширені психологічні аспекти вивчення функцій жестикуляції у міжособистісному спілкуванні. Вони представлені із зазначенням **психічних явищ**, що вивчаються, **типів кінем**, які реалізуються, та **механізму зв'язку** змісту явища з формою його виявлення.

Таблиця 1

Психологічні аспекти вивчення жестикуляції

<i>Психічні явища, що вивчаються</i>	<i>Типи кінем, що досліджуються</i>	<i>Механізм зв'язку змісту явища з формою його виявлення</i>
1. Зміни емоційного стану людини	- пошукові жести - знакові жести (емблеми)	жести відбивають явище «функціональної амнезії» як ознаки емоційної напруженості
	- акцентуючі жести - афективні жести	відбивають явище «зверх-підкресленої актуалізації» замислу висловлювання
	аутистичні жести (самоадаптори, маніпулятори)	сигналізують про зниження контролю при виникненні тривоги, напруженості

<i>Психічні явища, що вивчаються</i>	<i>Типи кінем, що досліджуються</i>	<i>Механізм зв'язку змісту явища з формою його виявлення</i>
2. Розпізнання наявності «прихованих мисленевих образів» при породженні висловлювання (детекція обману)	кількість усіх типів жестів	
	а) або зменшується	при підготовленому (спланованому) обмані
	б) або зростає	при спонтанному обмані завдяки неузгодженості «внутрішньої» та «зовнішньої» мови (одночасні процеси активізації та гальмування)
3. Розпізнання відхилень у психічному розвитку людини	• ритмічні (стереотипні рухи тіла) • «екзотичні» жести тощо	кількість та характер використання певних видів кінем свідчать про різні психічні порушення чи хвороби
4. Кроскультурні відмінності у міжособистісному спілкуванні	• жести – емблеми • ілюстративні (вказівні, піктографічні) жести • акцентуючі тощо	неспівпадіння тлумачення жестів у межах різних культур
5. Оцінка навиків володіння мовою, зокрема іноземною	• пошукові • жести – емблеми • ілюстративні • афективні	кількість кінем зростає як показник недостатньої сформованості навиків, нестачі іноземних слів у словарному запасі мовця
6. Соціальний статус, норми соціальної поведінки, мовний етикет	всі види кінем, зокрема, жести - емблеми	кількість жестів свідчить про розбіжності у соціальному статусі
7. Невербальні здібності	• ілюстративні жести • жести - емблеми	загальна кількість залежить від наявності когнітивних здібностей і різноманіття репертуару зображувальних категорій
8. Сійкі індивідуально-психологічні властивості: • Екстраверсія/інтроверсія	• пошукові жести	загальна кількість зменшується
	• аутистичні жести (самоадаптори, маніпулятори)	зменшуються за рахунок наявності зображувальних, піктографічних, емблематичних ресурсів
	• акцентуючі жести	зростає як засіб підвищення експресивності мовлення
	• ілюстративні • жести - емблеми • акцентуючі	загальна кількість жестів зростає як прояв ступеню направленості на оточуючих
• Нейротизм	• афективні	кількість зростає як форма прояву емоційної нестабільності особистості

Як видно з таблиці, дослідження невербальних засобів комунікації, зокрема жестикуляції, на сучасному етапі розвитку психологічного знання відбуваються у різноманітних напрямках. Найбільш широко досліджений зв'язок жестикуляції з **емоційним станом** людини [6, 9], з **культурними розбіжностями**, зокрема, в аспекті встановлення расових розбіжностей, вивчення впливу культури на невербальну поведінку та трактування різних видів жестів в різних культурах [3], з еталонами поведінки у різних ситуаціях

міжособистісної комунікації [4]. Багато робіт присвячено дослідженню **детекції обману** за показниками кінетичних компонентів мовленнєвого процесу [5, 9]. Зокрема, вивчається неузгодженість внутрішнього та зовнішнього планів висловлювання за рахунок наявності у свідомості людини прихованих мисленнєвих образів. Приділяють увагу жестикуляції також і в рамках **клінічних досліджень** [2], зокрема, у дослідженнях патології розвитку емоційної та комунікативної функцій при захворюваннях на шизофренію, аутизм, хронічну тривогу тощо).

Останнім часом у зв'язку з розвитком теорії **множинності проявів** інтелектуальних здібностей набуває актуальності проблема вивчення зв'язку жестикуляції з **когнітивними стилями** [11]. Зокрема, висувається гіпотеза, що існує закономірний зв'язок між рівнем розвитку невербального інтелекту та інтенсивністю використання людиною в процесі спілкування різних видів жестів.

Зазначений напрямок досліджень вважається актуальним ще й з точки зору того, що невербальні засоби комунікації, зокрема кінесику, розглядають і як проблему індивідуально-психологічних відмінностей суб'єкта.

Проте більшість з цих досліджень спирається на використання **експліцитних** методів дослідження особистості (тобто самооцінювання людиною притаманності їй тих чи інших стійких особистісних властивостей), а не шляхом спостережень за реальною комунікативною поведінкою.

Результати експериментального дослідження та їх аналіз. На вибірці з 60 досліджуваних в статті продемонстровано можливість вирішення завдань імпліцитної діагностики особистості за показниками використання суб'єктами спілкування різних типів жестів в залежності від різних рівнів сформованості невербального інтелекту та особистісних ознак негативної афективності. У **завданні** дослідження, що розглядається у статті, входило обґрунтування впливу а) невербального інтелекту і б) певних особистісних рис (зокрема, пов'язаних з негативною афективністю) на інтенсивність та якісні характеристики жестикуляції як потенційного аспекту імпліцитної діагностики особистості. **Методика** проведеного **емпіричного дослідження** квазіекспериментального типу передбачала створення за допомогою кластерного аналізу двох пар нееквівалентних груп:

1) за ознаками розбіжностей у рівні невербального інтелекту (високий – низький);

2) за переважанням ознак негативної афективності (різні рівні виявлення інтроверсії, нейротизму, психотизму та тривожності: реактивної і особистісної).

Кластеризація вибірки (алгоритм К – середніх) **за рівнем невербального інтелекту**, показники якого оцінювались за допомогою прогресивних матриць Равена, дозволила виокремити дві групи досліджуваних зі статистично значущими розбіжностями у рівнях невербального інтелекту. Як видно з таблиці 2, у кластерах з різними рівнями сформованості невербального інтелекту простежуються статистично значущі розбіжності (за t – критерієм Стюдента) між загальною кількістю жестів та їх типів.

Таблиця 2

Усереднені за двома кластерами показники інтенсивності використання жестикуляції

Кластери досліджуваних	Усереднені за кластерами показники кластерних характеристик жестикуляції					
	Загальна кількість жестів	Кількість знакових жестів		Кількість незнакових жестів		
		жести-емблеми	ілюстративні жести	пошукові жести	жести – адаптори	афективні жести
Кластер з високим рівнем невербального інтелекту (Хср = 109,38) N = 29	124,31	18,21	42,89	12,41	31,31	18,45
Кластер з нижчим рівнем невербального інтелекту (Хср = 91,14) N = 29	115,35	13,14	27,07	22,52	33,97	18,66
рівень значущості розбіжностей між кластерами	$p < 0,01$	$p < 0,001$	$p < 0,000$	$p < 0,000$	не значущі	не значущі

Примітка. Рівні значущості розбіжностей обчислювались за нормованими величинами показників

Як очікувалось, загальна кількість жестів в групі з високим рівнем невербального інтелекту перевищує загальну кількість жестів у групі з низьким рівнем інтелекту. Аналогічна залежність простежена для кількості знакових жестів (ілюстративних і жестів –

емблем). Протилежна залежність між кількістю жестів та рівнем інтелекту встановлена для пошукових жестів: їх кількість збільшується у суб'єктів з низьким рівнем невербального інтелекту.

За допомогою методики Річчі Бітті та Поггі [10] було перевірено зв'язок невербального інтелекту також і з різноманітністю когнітивних стратегій, що реалізуються в процесі жестикуляції. Для цього була застосована методика Річчі Бітті та Поггі, що дає уявлення про вибір 6 основних когнітивних стратегій невербальної комунікації. За цією методикою досліджуваним пропонується надати невербальні описання різноманітних об'єктів. В залежності від рівня невербального інтелекту досліджувані описують об'єкти за допомогою типових для нього дій, із зображенням його форми, власних почуттів від контакту з об'єктом та інших.

Як показано на рис.2, група суб'єктів з більш високим рівнем невербального інтелекту використовує від 5 до 6 різних когнітивних стратегій при його описанні, а група з низьким – переважно від 3 до 5.

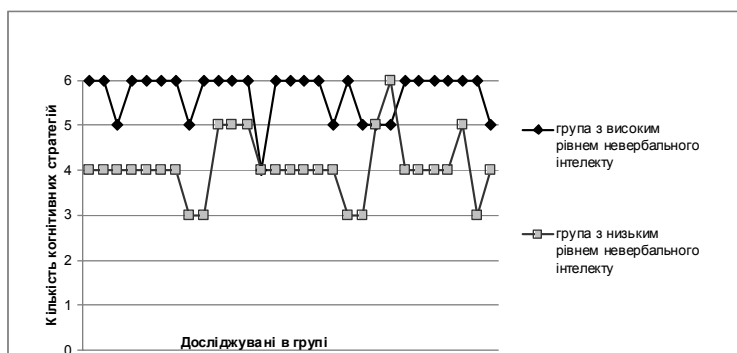

Рис. 1. Різноманітність застосування когнітивних стратегій досліджуваними з різними рівнями невербального інтелекту

Ці результати підтвердили зв'язок невербального інтелекту з різноманітністю застосування різних типів невербальних засобів спілкування.

Перевірка функціонального зв'язку між кількістю жестів і **особистісними ознаками негативної афективності** досліджуваних дозволила виявити наступні закономірності.

Кластеризація вибірки була здійснена за п'ятьма особистісними рисами, що вимірювались за допомогою опитувальника Айзенка ЕРQ та тестом Ч.Д.Спілбергера, адаптованого Ю.Л.Ханіним.

Результати кластеризації вибірки за особистісними рисами представлено на рис. 2.

*ситуативна особистісна психотизм екстраверсія/
нейротизм тривожність тривожність інтроверсія*

*Рис. 2. Результати кластеризації групи досліджуваних
(алгоритмом К – середніх)*

Значущі розбіжності встановлені за показниками ситуативної та особистісної тривожності, психотизмом та нейротизмом. В табл. 3 наведено результати порівняння показників інтенсивності використання жестикуляції суб'єктами, що увійшли у кластери з високими та низькими показниками ознак негативної афективності. Як видно з таблиці, загальна кількість жестів в групі з високими показниками негативної афективності перевищує кількість жестів у групі з більш низькими показниками. Але загальна кількість жестів у цьому випадку зростає за рахунок незначових жестів, зокрема адапторів та афективних жестів, а кількість значових жестів (емблем та ілюстративних жестів) зменшується в групі з високим рівнем негативної афективності.

Таблиця 3

**Усереднені за двома кластерами показники
інтенсивності використання жестикуляції**

Кластери досліджуваних	Усереднені за кластерами показники кластерних характеристик жестикуляції					
	Загальна кількість жестів	Кількість знакових жестів		Кількість незначових жестів		
		жести-емб-леми	ілюстра-тивні жести	пошу-кові жести	жести - адап-тори	афективні жести
Кластер з високими показниками <i>негативної афективності</i> N = 36	127,52	13,89	33,83	18	38,78	23,06
Кластер з нижчими показниками <i>негативної афективності</i> N = 22	107,23	18,59	36,86	16,59	22,59	11,18
рівень значущості розбіжностей між кластерами	p < 0, 001	p<0, 001	Не значущі	не значущі	p < 0, 000	p < 0, 000

Примітка. Рівні значущості розбіжностей обчислювались за нормованими величинами показників

Висновки. Теоретичне вивчення літератури та проведене емпіричне дослідження підтвердили гіпотезу про наявність закономірного зв'язку жестикуляції з когнітивними здібностями, зокрема з невербальним інтелектом, та негативною афективністю (нейротизмом, психотизмом, інтроверсією, тривожністю). Отримані дані свідчать про наявність статистично значущого зв'язку типів жестів та інтенсивності їх використання з особистісними властивостями людини. Вони дають можливість ставити питання про дослідження жестикуляції як аспекту опосередкованої діагностики притаманності людині як різних ознак особистості, так і певних показників невербального інтелекту.

За новітніми даними зарубіжних дослідників [12] висувається гіпотеза про те, що високий рівень жестикуляції у процесі вербальної комунікації свідчить про відкритість та доброзичливість, налаштованість на взаєморозуміння між суб'єктами комунікативної діяльності, а також демонструє ознаки схвальної соціальної

перцепції. Розглянуте у даній статті дослідження підтвердило вірогідність подібного твердження, бо за нашими даними в осіб з високим рівнем нейротизму, психотизму та тривожності кількість знакових жестів, що свідчить про бажання суб'єкту спілкування донести свою думку якомога повніше до співрозмовника, є статистично меншою.

На підставі результатів даного дослідження відкриваються подальші перспективи розвитку ідей імпліцитної діагностики особистості як одного з найактуальніших аспектів сучасних досліджень у психології особистості.

Перспективи подальших досліджень ми пов'язуємо з вивченням особливостей зв'язку жестикуляції з глобальними рисами особистості, зокрема з доброзичливістю та відкритістю новому досвіду.

Дослідження розширює уявлення про роль паралінгвістичного аспекту мовлення у вивченні цілісної особистості як носія індивідуальних ознак рівня розвитку інтелекту та стійких особистісних рис. Його результати можуть бути використані у діяльності практичного психолога для вирішення завдань імпліцитної діагностики особистісних властивостей (рис характеру та темпераменту і когнітивних здібностей) та для надання допомоги суб'єктам, що відчують труднощі у соціальній взаємодії.

Відомості щодо характеру зв'язку невербальних засобів комунікації, зокрема жестикуляції, з когнітивними здібностями та особистісними рисами можуть бути використані педагогами при виборі ефективних методів навчання.

Застосування знань щодо особливостей зв'язку невербальної комунікації з ознаками негативної афективності та індивідуально-психологічними відмінностями у цілому, а також з когнітивними здібностями відкриває практично необмежені можливості для розробки ефективних методів імпліцитної оцінки різних форм виявлення психічних властивостей людини без застосування діагностичного інструментарію.

Література

1. Аршава, І.Ф. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини: моногр. / І.Ф. Аршава, Е.Л. Носенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 468 с.
2. Коркина, М.В. Психиатрия: Учебник [Текст] / М.В. Коркина, Н.Д. Лакосина, А.Е. Личко. – М.: Медицина, 1995. – 608 с.

3. Крейдлин, Г.Е. Иконические жесты в дискурсе [Текст] / Г.Е. Крейдлин // Вопросы языкознания. – 2006. – № 4. – С. 46 – 56.
4. Миронова, Т.В. Язык жестов. Как добиться успеха в жизни [Текст] / Т.В.Миронова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 223 с.
5. Носенко, Э.Л., Нестеренко, М.В. Шляхи детекції сприйняття суб'єктом певної інформації як загрозової з позицій когнітивно-семантичної моделі тривоги // Вісн. АПН України «Педагогіка і психологія». – 1998. – Вип.4. – С. 45 – 54.
6. Носенко, Э.Л. Эмоциональное состояние и речь [Текст] / Е.Л. Носенко. – К., 1981. – 194 с.
7. Asendorf J.B. Personality-relationships transaction in adolescence: core versus surface personality characteristics/ J.B. Asendorf, M.A.G. van Aken // Journal of Personality. – 2003. - №71. – P. 629 – 662.
8. Birdwhistell R.L. Kinesics and Context. Essays on body motion communication. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.
9. Ekman P., Friesen W.V. The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding // Semiotica. 1969, v. 1, p. 49-98.
10. Ricci Bitti, P. E. and Poggi, I. Symbolic nonverbal behavior: talking through gestures. In Robert S. Feldman and Bernard Rimy (Eds). Fundamentals of nonverbal behavior. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p.431-457.
11. Sassenberg Uta, Elke van der Meer. Abstracts of the XXIX International Congress of Psychology. International Journal of Psychology // The relationship of gesturing, cognitive ability, and personality. Berlin, Germany. – July 20 – 25, 2008. Vol. 43. – Issue 3/4. June – August 2008. – P. 473.
12. The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment. Vol. 1. Personality Theory and Models. Edited by Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald H. Saklofske, 2008.

В статье рассматривается теоретическое обоснование и эмпирические данные относительно различий в использовании в устном общении различных типов жестов (знаковых и аутистических) в зависимости от уровней сформированности у субъектов невербального интеллекта, с одной стороны, и личностных характеристик, связанных с негативной аффективностью, – с другой. Данные представляют интерес для задач эксплицитной диагностики личности.

The paper substantiates and presents empirical evidence in the use of the descriptive gestures and non-verbal intelligence, on the one hand, and the autistic gestures and personality traits, related to the negative affectivity, – on the other. The data are of interest for the implicit personality assessment.